

КИЇВСЬКИЙ УНІВЕРСИТЕТ імені ТАРАСА ШЕВЧЕНКА

На правах рукопису

КОРОЛЬОВА АЛЛА ВАЛЕР'ЯНІВНА

ТИПОЛОГІЯ
ІНТИМІЗОВАНИХ ФУНКЦІОНАЛЬНО-СИНТАКСИЧНИХ СТРУКТУР
У МОВІ РОСІЙСЬКОЇ ХУДОЖНЬОЇ ПРОЗИ
XVIII - XX СТ.

Спеціальність: 10.02.02 - російська мова

А В Т О Р Е Ф Е Р А Т

дисертації на здобуття наукового ступеня
кандидата філологічних наук

Київ - 1996

AB34.959

Дисертацією є рукопис

Роботу виконано на кафедрі фонетики і граматики слов'янських мов Київського державного лінгвістичного університету

Науковий керівник: академік АН ВШ України,
доктор філологічних наук, професор
Болдирев Р.В.

Офіційні опоненти: доктор філологічних наук, професор
Іжакевич Г.П.

кандидат філологічних наук, доцент
Колоколова Л.І.

Провідна установа: Національний педагогічний університет
ім. М.П.Драгоманова

Захист відбудеться "26" червня 1996 року о 10 годині на засіданні спеціалізованої вченої ради Д 01.01.30 у Київському університеті ім.Тараса Шевченка за адресою: 252017, м.Київ, бульвар Т.Шевченка, 14, ауд.63.

З дисертацією можна ознайомитися у Науковій бібліотеці Київського університету ім.Т.Шевченка (вул.Володимирська, 58, кім.10).

Автореферат розісланий "24" травня 1996 року.

Учений секретар
спеціалізованої вченої ради
кандидат філологічних наук, доцент Шахова - Шахова Л.І.

Для сучасної лінгвістики залишається актуальним дослідження мовних одиниць у функціональному аспекті.

Найменш розробленим є питання про зв'язок і взаємодію між історією мови літературно-художніх творів та історією писемного й розмовного мовлення, а також про співвідношення еволюції мовних форм з історією і типологією літературно-композиційних систем. Тут виділяються два структурно поєднані контексти літературного твору: 1) контекст літературно-художніх форм мовлення і 2) контекст соціально-мовних систем даної епохи.

У зв'язку з цим мову літературно-художніх творів у даній роботі пропонується вивчати з двох позицій: 1) з позиції вчення про композиційні типи мовлення (прийоми побудови різних композиційно-мовних форм та їх семантика); 2) з позиції вчення про типи словесного оформлення замкнених у собі творів як особливого роду цілісних структур.

Питання про суб'єктивні типи і форми безпосередньо-мовного вираження автора - одне з важливих завдань учення про мовлення літературно-художніх творів. У той же час проблеми носіїв монологічного мовлення у прозі традиційно вирішуються по-різному залежно від жанрів та стилів.

Суб'єктивні форми монологічного мовлення - основні категорії т.зв. літературних композицій, оскільки у них знаходять вираження тенденції, які визначають характер їх синтаксичного зв'язку з іншими формами мовлення, зокрема з діалогом. Співвідношення діалогічного мовлення з видами розповідного монологу потребує подальшого вивчення. Це пов'язане з тим, що у сучасній розповідній прозі спостерігається "монологізація" діалогу, виникнення синкретичних форм "діалогізованого монологу", що сприймається як розмова персонажа або з самим собою, або з відсутнім партнером.

Мова художньої літератури - це сфера перетворення і структурного поєднання композиційно-мовленневих форм, які віддзеркалюють загальний контекст творів певної епохи. Тому у даному дисертаційному дослідженні вивчення мови літературно-художнього твору зорієнтовано на аналіз мовленневих форм літератури як особливої структури і на аналіз соціально-мовних типів висловлювань.

Передача різноманітності людських емоцій через мовлення вимагає широкого і тонкого відбору мовних засобів. "Емотивно-волюнтативна функція мовлення" (О.О. Леонтьєв) є постійною причиною пошуків різного роду підсилювачів вираження думки, що містять у собі ряд прийомів семантико-синтаксичної побудови, пов'язаних з вираженням образу автора і спрямованих на "переконання", експресивну "обробку" читача (В.В. Виноградов, В.О. Ларін). В основу цього явища покладено широке розуміння діалогічності: діалог між письменником і читачем у хронотопі культури. Цей феномен має назву інтимізація.

У сучасних дослідженнях інтимізація визначається як специфічна цільова установка, одна зі сторін творчого методу письменника, категорія стилістики, лінгвістична категорія тощо.

Незважаючи на таке широке коло підходів до вивчення явища інтимізації, слід зазначити, що саме інтимізовані функціонально-синтаксичні структури художньої прози XVIII-XX ст. ще не були предметом спеціального комплексного вивчення. У зв'язку з тим, що XVIII ст. вважається століттям поезії, прозові твори (більшість) лишилися поза увагою дослідників. Тому у кількісному відношенні прозаїкам XVIII ст. віддається перевага.

Художня проза XIX ст. - найбільш досліджений період з позицій інтимізації художнього викладу. Так, у працях Л.А. Булаховського розглядається синтактико-стилістичний аспект інтимізації

художньої прози першої половини XIX ст.; Н.П.Бадаєвою вивчалися синтаксичні прийоми інтимізації у художніх творах письменників другої половини XIX ст; дослідження С.П.Денисової присвячені інтимізації художньої розповіді кінця XIX - поч.XX ст. Художня проза О.С.Пушкіна як найважливіший ключовий момент в історії російської літературної мови і мови художньої літератури у аспекті інтимізації вивчена, на наш погляд, недостатньо, зокрема використання ним прийому невластивого мовлення, створення якого пов'язують саме з його творчістю.

Вибір творів (І.О.Гончаров, І.С.Тургенев) як об'єкт дисертаційного дослідження зумовлюється тим, що інтимізація авторського мовлення є найбільш характерною рисою їх авторської манери. З функціонально-синтаксичної точки зору інтимізовані структури в авторській розповіді цих письменників досліджуються вперше.

Необхідність вивчення мови художніх творів прозаїків XX ст. (Ф.О.Абрамов, В.П.Астаф'єв, Ю.В.Трифонов, О.О.Анан'єв) мотивується тим, що у цей період відбувається репрезентація нових синтаксичних явищ (конструкцій експресивного синтаксису) у мові художньої літератури. Зокрема за допомогою інтимізованих функціонально-синтаксичних структур, де широко репрезентовані конструкції розмовного мовлення з метою передачі внутрішнього стану образу автора або персонажа, порушується актуальна проблема сучасної художньої літератури - проблема загальнолюдських цінностей.

Усі вищезазначені положення створюють концептуальний фон дисертації. Таким чином, **актуальність** даної роботи зумовлена необхідністю комплексного вивчення літературної мови і мови художньої літератури, мовної системи і художнього мовлення, з'ясування специфічних особливостей інтимізованих кодів російської художньої прози XVIII-XX ст.

Об'єктом дослідження є інтимізовані функціонально-синтаксичні структури.

Мета дисертації - виявити і дослідити типологію інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у мові російської художньої прози XVIII-XX ст.

Поставлена мета передбачає вирішення таких **завдань**:

- визначити структурно-семантичну і функціональну ієрархію типів інтимізованих структур;

- встановити типи інтимізованих функціонально-синтаксичних структур мови художньої прози XVIII - XX ст.;

- проаналізувати семантичні і функціональні параметри інтимізованих синтаксичних структур;

- розглянути специфічні особливості організації інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у художній прозі XVIII-XX ст.;

- дати зіставну характеристику типів інтимізованих функціонально-синтаксичних структур мови художньої прози XVIII-XX ст.;

- описати імпліцитні інтимізовані синтаксичні структури художньої прози XX ст. у прагматичному аспекті.

Матеріал дослідження становить 526 контекстів прозових творів таких російських письменників XVIII - XX ст., як М.В.Ломоносов ("Древняя Российская история", "Слово похвальное блаженныя памяти Государю Императору Петру Великому"), М.Д.Чулков ("Пригожая повариха..."), М.І.Новиков ("Живописец", "Трутень", "Полемика Новикова с Екатериной", "Кошелек", "Пустомеля"), Д.І.Фонвізін ("Записки моего первого путешествия", "Чистосердечное признание в делах моих и помышлениях", "Каллисфен"), О.М.Радищев ("Путешествие из Петербурга в Москву"), М.М.Карамзін ("Письма русского путешественника", "Бедная Лиза", "Остров Борнгольм"), І.А.Крилов ("Поч-

та духов"), О.О.Бестужев-Марлінський ("Роман и Ольга"), О.С.Пушкін ("Станционный смотритель"), І.О.Гончаров ("Обрыв"), І.С.Тургенев ("Накануне"), Ф.О.Абрамов ("Братья и сестры"), В.П.Астаф'єв ("Повести и рассказы"), О.О.Ананьєв ("Танки идут ромбом"), Ю.В.Трифонов ("Другая жизнь", "Время и место").

Методологічною базою дисертації є положення про мову як засіб відображення об'єктивної дійсності, про взаємодію мови та мислення, про системні зв'язки у мовному просторі художньої прози.

Комплексний аналіз типів інтимізованих функціонально-синтаксичних структур здійснювався за допомогою таких **методів:** структурно-семантичного аналізу, лінгвістичного опису мовних фактів і елементів методу трансформаційного аналізу.

Наукова новизна роботи полягає у системному дослідженні інтимізованих функціонально-синтаксичних структур текстів художньої прози XVIII, XIX, XX ст. У дисертації виявлено ієрархію типів (від тексту до висловлювання) інтимізованих функціонально-синтаксичних структур, за функціонально-семантичними параметрами розроблено класифікацію інтимізованих функціонально-синтаксичних структур, які характеризують особливості мовного коду творів художньої прози XVIII, XIX, XX ст., визначено корпус інтимізованих функціонально-синтаксичних структур, що відбиває спільні риси та зміни у будові художнього тексту різних епох розвитку російської художньої прози.

Теоретична цінність дослідження визначається його зв'язком з розробкою таких важливих лінгвістичних проблем, як розвиток структури речення, історія російської літературної мови і художня проза, специфіка мовленнєвих структур у художній прозі, взаємодія компонентів структурної організації тексту, парадигматизація семантичних зв'язків у тексті.

Практичне значення роботи зумовлене тим, що результати дослідження можуть бути застосовані у викладанні вузівських курсів: "Історичний синтаксис російської літературної мови", "Практична стилістика російської мови", "Синтаксис сучасної російської мови", "Синтаксична семантика", "Лінгвістичний аналіз тексту".

Апробація роботи. Основні положення і результати дисертації обговорювалися на засіданнях кафедри фонетики і граматики слов'янських мов Київського державного лінгвістичного університету; кафедри загального мовознавства та слов'янської філології Бердянського державного педагогічного інституту; на Міжнародній лінгвістичній конференції з актуальних питань слов'янської філології (м.Черкаси, 1995 р.); були представлені у вигляді доповідей на наукових конференціях викладачів та студентів Бердянського пединституту (1992-1996 рр.). З теми дисертаційного дослідження опубліковано сім робіт.

На захист виносяться такі основні положення:

1. Функціонально-синтаксичний аспект вивчення інтимізації спрямовано на з'ясування мовних засобів відбиття внутрішнього стану образу автора або персонажа у літературному творі, основна увага приділяється інтерперсональній комунікації (авторській інтенції, мовленнєвому акту, перлокутивному ефекту). Це обумовлює розгляд лише тих синтаксичних структур, які виконують комунікативну функцію.

2. Комунікативні інтимізовані функціонально-синтаксичні структури утворюють своєрідний ієрархічний ряд: текст як вершина даного ряду, надфразна єдність як проміжне утворення між текстом і окремим реченням, фраза як речення, висловлювання як семантично самостійна частина складного речення.

3. Специфіка інтимізованого художнього мовлення актуалізованої прози полягає в уявному характері спілкування автора, читача або персонажа. Актуалізація здійснюється утворенням серії автосемантичних структур переважно у формі невласне-прямого мовлення.

4. Типи інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у мові російської художньої прози XVIII-XX ст. залежать від специфіки літературного мовлення і мови художньої літератури певного історичного періоду.

5. Для мови художньої прози XVIII ст. властива орієнтація на відверте авторське ставлення до героїв і уявних співбесідників. Засоби вираження інтимізації мають експліцитний характер і виражають суб'єктивну модальність.

6. Особливістю мови художньої літератури XIX ст. є використання невласне-прямого мовлення та фрагментів розмовного мовлення як функціонально-семантичних засобів вираження інтимізації. Корпус інтимізованих функціонально-синтаксичних структур російської художньої прози XIX ст. складається з експліцитних, властивих і мові художньої прози XVIII ст., та нових імпліцитних засобів, які пов'язуються з невласне-прямим мовленням і відбиваються різними типами внутрішнього монологу.

7. Мова художньої літератури XX ст. характеризується - у відставленні з мовою художньої прози XVIII-XIX ст. - значним розширенням складу розмовних синтаксичних утворень такими імпліцитними засобами, як імітація розмовного мовлення, невласне-пряме мовлення, нейтралізація розмовних конструкцій.

Структура роботи визначається сформульованими вище метою та завданнями дослідження. Дисертація складається зі вступу, чотирьох розділів, загальних висновків, бібліографії, списку вико-

ристаних джерел та додатків.

У вступі обґрунтовується вибір теми, розкривається її актуальність і наукова новизна, формулюється мета, визначаються основні завдання і методи дослідження, характеризується матеріал та джерела, відмічається теоретичне і практичне значення роботи, подається перелік основних положень, що виносяться на захист.

У першому розділі "Інтимізовані функціонально-синтаксичні структури у мовній системі" аналізуються різні підходи до визначення функцій мови та мовлення, порушуються проблеми співвідношення літературної мови і мови художньої літератури XVIII-XX ст., виявляються особливості інтимізованого художнього мовлення.

Зокрема характеризуються лінії розвитку функціонального напрямку у теоретичному мовознавстві (А.Мартіне, Р.Якобсон, В.Матезіус, І.І.Мещанинов, В.В.Виноградов, О.В.Бондарко, В.Г.Гак, Н.О.Слюсарева, Н.Ю.Шведова, Г.О.Золотова, Д.М.Шмельов, М.М.Гуфман) і розглядаються ідеї структурного підходу до мовних явищ (І.О.Водуен де Куртене, Ф.Ф.Фортунатов, О.Есперсен, Е.Сепір, Л.Ельмслев й особливо Ф. де Соссюр, Л.Теньєр, Є.Курилович, Н.Хомський, С.Шаумян, О.Гладкий та ін.).

Звертається також увага на концепцію В.О.Авроріна у розрізненні функціонального і структурного аспектів мови, у диференціації структури мови, її функцій і мовленнєвих актів.

Зі структуруванням мовленнєвих актів у літературному творі співвідноситься інтимізація - специфічна риса художньої розповіді.

Для опису явища інтимізації на синтаксичному рівні обрано функціонально-синтаксичні структури - цілісні формальні ієрархічні об'єднання синтаксичних елементів -, що являють собою такі одиниці мовної системи, які одночасно належать і мові, і мовленню:

з вершиною "текст"- "надфразна єдність" (далі - НФЄ) - "фраза" - "висловлювання".

У другому розділі "Типи інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у мові російської художньої літератури XVIII ст." подано характеристику мови російської художньої літератури в аспекті персоніфікації авторської розповіді і виявлено типологію інтимізованих функціонально-синтаксичних структур російської художньої прози XVIII ст.

Для мови художньої літератури XVIII ст. властивим є те, що, на відміну від поезії класицизму, орієнтованої на зразки античної літератури, вона була спрямована "до демократичного читача". Значне місце посідала оригінальна проза з великою увагою до людини, де відчувалося відверте авторське ставлення до героїв і читачів.

У мові художньої прози XVIII ст. виділяються 2 типи авторської розповіді:

Перший тип - звернення до читача уявного автора - традиційний для мови російської літератури. Функціонально-синтаксичні структури у складі такого тексту мають наступну диктумну характеристику: предикативна частина речення - дієслово у формі наказового способу другої особи множини (*послушайте, думайте*).

За змістом інтимізовані функціонально-синтаксичні структури художньої прози XVIII ст. відрізняються тим, що найбільш поширеною ситуацією уявного мовленнєвого акту є спілкування читача з автором, де провідна роль належить читачеві. Перлокутивною метою цих актів може бути:

1) соціальна самохарактеристика персонажа (імітація низького соціального статусу, фамільярності, неосвіченості (*Я ужесть как на тебя зла: я тобой взбешена, ах! радость, какой ты неснос-*

ний человек; (М.І.Новиков));

2) соціально-професійна характеристика (*Послание твое, еже угодно тебе показался начертати ко мне, аще и недостойну толикая благодсти и грешнику сушу, аз получих... (М.І.Новиков));*

3) соціально-аксіологічна характеристика персонажа (*Г живописец! Как мне известно, что в ваших хвалы достойных листах не упускаете никогда являть свету, что одного заслуживает презрение,...* (М.І.Новиков)).

Другий тип тяжіє до риторичних питань, навіть коли на ці питання є відповідь (*Глаза ваши блистают, может быть, огнем: начто вы их коверкаете? (М.І.Новиков)).*

Інтимізація розповіді може реалізуватися за допомогою таких функціонально-синтаксичних структур, як НФС. За тематикою ці інтимізовані автосемантичні фрагменти можуть бути авторськими міркуваннями, спогадами, роздумами, уявним діалогом із читачем або персонажем - т.зв. ліричними відступами. Їх семантичне наповнення є дуже складним, що зумовлено взаємодією диктумних і модусних характеристик речень у НФС. Це пояснюється кількома причинами:

1) наявністю імператива у семантичній структурі речення. Імператив переключає диктумний план речення в аспект ірреальної модальності (*представь, вспомните, поздравь, обратимся, не думайте, остановите, знайте, пожалей, признайся, воспитывайте*);

2) до найбільш активних засобів інтимізації належать мовні одиниці, пов'язані з категорією персональності. Інтимізована НФС з такими засобами обов'язково включає марковані елементи діалогу з вказівкою на конкретну особу співбесідника (*вы скажете - я замолчу; от вас - обрадовался; много бы я мог тебе рассказать; суди сам, мой друг; но, любезный читатель, я с тобой закалялся*);

3) у цьому аспекті категорія персональності наближається до

текстової категорії автосемантичності на основі спільного компонента - семантичного значення узагальненої особи.

Перехідним типом між означеною і неозначеною особою можна вважати такі автосемантичні речення, у яких учасники дії не вказані (*Напрасно думают, будто люди всегда и во всякое время были одинаковы (І.А.Крилов)*; (*Расставаться трудно; но блажен тот, кто расставаться может, не улыбаясь;... (О.М.Радищев)*).

4) особливий різновид інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у складі НФЕ утворюють синтаксичні об'єднання граматичних одиниць, призначення яких-бути засобом вираження авторських думок або думок персонажів. За формою вони наближаються до внутрішнього монологу (БВМ чи ПВМ, за визначенням В.Л.Рінберг).

БВМ у мові художньої літератури ХУІІІ ст. представлено переважно як "діалог з самим собою" (*Ты достоин сей почести! думал я, читая надпись (М.М.Карамзін)*). Менш поширеним є "діалог з уявним співбесідником" (*Итак, Эраст обманул Лизу, сказав ей, что он едет в армию? Нет, он в самом деле был в армии... (М.М.Карамзін)*).

Інтимізовані функціонально-синтаксичні структури, у складі яких є звертання до уявного співбесідника, нагадують за структурою "внутрішній діалог з присутнім партнером" (*Страшись, помещик жесткобердый...; Зимую ли я ехал или летом, для вас, думаю, равно (О.М.Радищев)*).

Основною синтаксичною формою, у якій виступають інтимізовані функціонально-синтаксичні структури, є фраза. До того ж фраза - це елементарний компонент НФЕ і тексту. Найбільш поширеним типом інтимізованих фраз є ті, які співпадають з реченням.

Значне функціонально-семантичне навантаження серед інтимі-

зованих фраз виконують звертання. Майже кожна інтимізована фраза має його у своєму складі, що також сприяє актуальній сегментації речення (*друзья мои*). Крім прямих звертань, можна назвати т.зв. непрямі звертання (*Не ропщите на меня...; ...обязан сказать ныне вам вину...; Известно вам*).

Для інтимізованих фразових функціонально-синтаксичних структур обов'язкові тема-рематичні відношення (*Когда я размышляю, мудрый и ученый Маликульмульк, о поведении большей части людей нынешнего света...* (І.А.Крылов)).

Отже, специфіка фрази як інтимізованої функціонально-синтаксичної структури полягає у тому, що це сегментована структура, яка виражає суб'єктивну модальність і пов'язується перш за все з функціонуванням речення у структурі тексту.

За поширеним визначенням, висловлювання - специфічне синтаксичне утворення - включається до модально-комунікативної сфери речення і є одним із засобів його актуального членування.

Інтимізовані висловлювання як функціонально-синтаксична структура у даній роботі розглядаються у трьох аспектах: у комунікативно-модальному, у структурно-семантичному та функціональному.

Іноколи функціонально-синтаксична структура типу інтимізоване висловлювання за формою є підпорядкованою частиною конструкції чужого мовлення (невласне-прямого мовлення) (*...сказал он мне: мой друг...* (О.М.Радищев)).

До інтимізованих висловлювань належать ті структури, в яких чуже мовлення репрезентується через категорії узагальненої особи і неозначеної особи, а реальні денотати - джерела інформації - виступають як уявні особи (*...северные писатели уверяют, что у них многоженство в обычае было: покупали жен, сколько кому прокор-*

милъ возможно (М.В.Ломоносов)).

У мові художньої прози ХУІІІ ст. поширені також інтимізовані синтаксичні структури, де функціонально-семантична сегментація здійснюється за допомогою вигуків, що імітують живе мовлення персонажів (*Но часто нежная Лица не могла удержать собственных слез своих - ах!...* (М.М.Карамзін)).

Деякі інтимізовані висловлювання виконують функції, які майже не властиві іншим функціонально-синтаксичним структурам, зокрема вони виражають стан персонажів у авторському мовленні.

Отже, для мови художньої прози ХУІІІ ст. властиве відверте авторське ставлення до героїв і уявних співбесідників. Цим пояснюється те, що засоби інтимізації мають переважно експліцитний характер. Корпус проаналізованих інтимізованих функціонально-синтаксичних структур російської художньої прози ХУІІІст. включає такі типи синтаксичних утворень, як: 1) НФЄ - 123од. (59%); 2) текст - 50 од. (24%); 3) фраза - 22 од. (10%); 4) висловлювання - 15 од. (7%).

У третьому розділі "Типи інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у мові російської художньої прози ХІХ ст." з'ясовуються причини якісного перетворення літературного мовлення, висвітлюється питання про роль письменників у процесах відбору, опрацювання і диференційованого використання у літературній мові різноманітних елементів народно-розмовного мовлення, що дозволяє виявити нові засоби інтимізації авторської розповіді, пов'язані з вираженням внутрішнього "я" імпліцитного та експліцитного характеру.

Початок ХІХ ст. в історії російської літературної мови визначається як переломний і пов'язується перш за все з ім'ям О.С.Пушкіна - засновника сучасної російської літературної мови.

Розвиваючи і закріплюючи зображувальні функції синтаксису, О.С.Пушкін розробляє невласне - пряме мовлення, яке стало синтаксичним засобом створення складних психологізованих образів у російській класичній літературі.

Після Пушкіна російські письменники по-різному розвивали цей творчий принцип. Своєрідно підійшов до вирішення цієї проблеми І.О.Гончаров.

Характерною рисою художньої прози І.О.Гончарова є імпліцитна діалогізація. У текстових інтимізованих функціонально-синтаксичних структурах майже не зустрічаються прямі засоби інтимізації. Діалогізація здійснюється при вживанні різноманітних конструкцій невласне-прямого мовлення на значному текстовому просторі.

Інтимізовані текстові функціонально-синтаксичні структури діалогізують розповідь і реалізуються у вигляді БВМ.

Загальним у цих схемах є багатоабзацна будова. Інтимізованого забарвлення дані уривки набувають через ідентичну оцінку подій автором і героєм у авторському мовленні (*Уныние поглотило его: у него на сердце стояли слезы. [...] ...сонет, опять начертит, опять сонет - все не выходит!*).

У художній прозі І.О.Гончарова дуже часто оцінка персонажа не зливається з авторською розповіддю. Емоційна напруга утворюється структурами з невласне-прямим мовленням в окличних реченнях, які передають схвильованість героя (*она - вся она, а он не доволен, терзается художническими болями!... у ней явились волнения, признаки новой жизни, а в портрете этого нет!*).

Найпоширенішим типом інтимізації текстових функціонально-синтаксичних структур є переключення часового плану розповіді (*...и отзывалась в ответ на письма опекуна, что все акты, записи и*

документи записані у ній на совесті, і вона опдаст отчет внуку, когда он вырастет...).

Мова художніх творів І.С.Тургенева продовжує пушкінські традиції. Основною текстовою функціонально-синтаксичною структурою є внутрішній монолог, у якому переважає голос персонажа, особливо у діалогізованих структурах (*Беда только начиналась, а уж она теряла терпение... То ли она ощущала?*).

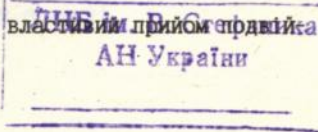
Внутрішній монолог інколи супроводжується зміною часового плану розповіді (... думала о том, как она вырежет себе ореховую палку, и сумку наденет, и убежит с Катей, ...).

Уведення голосу персонажа може бути як експліцитним, коли інтимізовані функціонально-синтаксичні структури являють собою невласне-пряме мовлення (*Она начала самую себя уговаривать и уверять себя, что нет причин бояться*), так і імпліцитним у разі злиття голосу персонажа й голосу узагальненого образу автора (*И, как тиха и ласкова была ночь, какою голубиною кротостик? дышал лазурный воздух, как всякое страдание, всякое горе должно было замолкнуть и заснуть под этим ясным небом, под этими святыми, невными лучами!*).

Найбільш поширеною інтимізованою функціонально-синтаксичною структурою є НФС. Ця структура у художньому мовленні О.С.Пушкіна, І.О.Гончарова та І.С.Тургенева репрезентується по-різному.

У творчості О.С.Пушкіна можна відзначити експліцитні засоби вираження авторського "я" за допомогою особового займенника "я" у називному відмінку (*Много могу я насчитать поцелуев...*), у непрямих відмінках (... отец пожелал мне доброго пути, ...), у присвійних займенниках (... мой приезд разбудил его, ...), в особових формах дієслів (... как этим занимаюсь...).

Художньому мовленню І.О.Гончарова

ної трансформації прямого мовлення: пряме мовлення, невласне-пряме мовлення, вторинне пряме мовлення (*Он засмеялся, подумав, что сказала бы Софья, если б узнала эту мысль Кирилова?*).

Внесок І.С.Тургенева у розвиток інтимізованого художнього мовлення полягає у тому, що в його творах голос автора і персонажів зливаються для вираження авторської оцінки (*...не сам ли он старался усилить это впечатление*).

Крім інтимізованих функціонально-синтаксичних структур як складових частин НФЄ, у мові художньої прози І.С.Тургенева зустрічаються структури, які сегментують НФЄ, посилюючи тим самим перлокутивний естетичний ефект, і зосереджують увагу читача на конкретному моменті розповіді, актуалізуючись через різноманітні розділові знаки - специфічні ознаки функціонально-семантичної сегментації (*...он с усилием раскрыл глаза, свет от нагоревшей свечки дернул по ним, как ножом ... Что это? Старый прокурор перед ним, в халате, подпоясанный фуляром, как он видел его накануне ...*).

У мові письменників ХІХ ст. інтимізовані функціонально-синтаксичні структури у вигляді фрази майже не зустрічаються. Можливо, це пояснюється тим, що інтимізована фраза передбачає певну автосемантичність, яка, у свою чергу, не властива художньому мовленню цього періоду.

Інтимізовані висловлювання значною мірою наявні у мові художньої літератури ХІХ ст., оскільки вони функціонують переважно як засоби функціонально-семантичної сегментації або ситуаляції розповіді.

Актуалізація інтимізованих функціонально-синтаксичних структур - висловлювань відбувається у творах І.О.Гончарова внаслідок переключення часового плану авторського мовлення (*...он хотел*

отыскать в ней просто женщину, наблюдать и определить, что кроется под этой покойной, неподвижной оболочкой красоты, ...).

Художне мовлення І.С.Тургенева характеризується експліцитними засобами інтимізації, до яких належать звертання, пряме або непряме, до читача (Анна Васильевна любила сидеть дома, как уже известно читателю). Також поширеною структурою є висловлювання з авторським "ми". Вони семантично сегментують авторську розповідь, функціонують як авторські пояснення до читача й виділяються у тексті за допомогою дужок (... (мы часто, когда самц хотим понравиться другому человеку, превозносим в разговоре с ним наших приятелей, почти никогда притом не подозревая, что мы тем самым себя хвалим), ...).

Проаналізований матеріал свідчить, що для художньої прози ХІХ ст. у аспекті інтимізації розповіді властиве також, як і для ХУІІІ ст., переважно вживання інтимізованих функціонально-синтаксичних структур типу НФЄ - 53 од. (48%), а також тексту - 34 од. (31%). Висловлювання за кількістю посідають проміжне положення - 21 од. (19%), фраза майже не притаманна мовленнєвій практиці письменників даного періоду - 3 од. (2%).

Типологія інтимізованих функціонально-синтаксичних структур російської художньої прози ХІХ ст. має власну специфіку, яка полягає у тому, що прийоми інтимізації являють собою одночасно своєрідну сукупність серії експліцитних та імпліцитних засобів.

У **четвертому розділі** "Типи інтимізованих функціонально-синтаксичних структур у мові російської художньої прози ХХ ст." обґрунтовується псяття сегментації мовленнєвого потоку, визначаються її різновиди, розглядається проблема динаміки експресивних конструкцій, описуються інтимізовані імпліцитні функціонально-синтаксичні структури у прагматичному аспекті.

Досліджений матеріал мови художньої прози ХХ ст. переконливо засвідчив значне розширення - на відміну від художньої прози ХУІІІ та ХІХ ст. - корпусу розмовних синтаксичних утворень серією імпліцитних інтимізованих засобів типу імітації розмовного мовлення, невластивого прямого мовлення, нейтралізації розмовних конструкцій.

Для мови сучасної художньої літератури властиве розмежування між голосами автора і читача як типів стильових переходів. Голос персонажів у більшості проаналізованих контекстів являє собою певний різновид монологу. Особливо це характерно для інтимізованих текстових функціонально-синтаксичних структур. Ці текстові структури поділяються на декілька типів:

1. Катехізічна єдність + безсполучникове складне речення зі з'ясувальними відношеннями, предикативні частини яких можуть супроводжуватися змінами у часовому плані (*Ведь сколько раз видел этот свет по вечерам! И еще удивлялся: ну какие чистоты эти Житовы - чуть ли не каждый день в бане моются...* (Ф.О. Абрамов)).

2. Речення фразеологічного типу з розмовним забарвленням + катехізічна єдність, у складі якої голос персонажа трансформується за особою (*...хоть башку ему руби. Это милиционер - то, страж законности! Затем - сколько еще разводит канитель вокруг дома? Ни тебе, ни мне. Ни я вам свою половину не продам, ни вашу не куплю...* (Ф.О. Абрамов)).

3. Структура з т.зв. називним відмінком уявлення (*И вдруг вспомнил, что это такое. Хлеб. Хлеб, которым его угостила когда-то Марья Нетесова* (Ф.О. Абрамов)).

4. Інтимізовані НФЄ у мові художньої прози ХХ ст. відбивають монологічне мовлення персонажів в авторській розповіді. Специфіка таких монологів у тому, що вони переважно діалогізовані. Засобами

діалогізації тут виступають:

а) катехізична єдність з повторами риторичних питань та розмовними конструкціями (...да ей ли не учиться?Ей ли не закончить институт?[...]...дочь в аспирантуре учится,на ученого - тот об этом при каждой встрече хвастается,- а почему бы не могла учиться в этой самой аспирантуре его Ольга?(Ф.О.Абрамов));

б) риторичне питання,функція якого полягає у сегментації НФЄ та актуалізації подальшого змісту (Но чем могла ей помочь?(Ю.В.Трифонов));

в) невласне-пряме мовлення з дієсловом, що вводить цей за-сіб інтимізації до розповіді,підрядним сполучником без зміни часового плану (...она знала,что ночи осталось мало и он скоро придет(Ю.В.Трифонов));

г) невласне-пряме мовлення з модальним або вставним словом в інтерпозиції і зміною часового плану (Мне,говорит,все равно на каких досках храпеть,я как колода валюсь,бесчувственная.Да и когда спать?(Ф.О.Абрамов)).

Майже не зустрічаються конструкції невласне-прямого мовлення, в яких відбивається голос автора. Вони функціонують як пояснення для читача у вигляді вставних речень (Она все передумала за это время:заболел,уехал в показательный колхоз (есть такой возле райцентра,возят туда председателя),укатил на рыбалку с Подрезовым (второй год у Ивана какая-то непонятная дружба с первым секретарём райкома)(Ф.О.Абрамов)).

За кількісними параметрами інтимізовані фрази - одна з найменших груп функціонально-синтаксичних структур. Це пояснюється, найвірогідніше, тим, що інтимізована розповідь актуалізована за формою. Актуалізація пов'язана перш за все з функціонально-семантичною сегментацією, а фраза, за нашим визначенням, умовно дорів-

ное реченню. Типовою структурою є конструкція з невласне-прямим мовленням, де в одному реченні зосереджені такі засоби актуалізації, як питання, зміна модального плану і з'ясувальні відношення між предикативними частинами (*И Лица опять, в который уже раз сегодня, спрашивала себя: а правильно ли она делает, что больного старика отправляет на пожню?* (Ф.О.Абрамов)).

Нові художньої прози ХХ ст. властиве також збільшення функціонально-синтаксичних структур типу інтимізоване висловлювання. Це пов'язане насамперед з тим, що так відбувається вплив розмовного мовлення на писемне, сприяючи актуалізації авторської розповіді. У проаналізованих контекстах художньої прози ХХ ст. виділено такі типи висловлювань:

1. Автосемантизація частини складного речення зі з'ясувальними відношеннями між предикативними центрами (*...В первую секунду верила, как привыкла верить всегда, но затем недоуменно, разве он нуждается в одиночестве?* (Ю.В.Трифонов)).

2. Окличне речення, яке сигналізує про мовлення героя і знаходиться у з'ясувальних відношеннях між предикативними центрами складного речення (*Лукашин про себя обиженно хмыкнул: тоже мне невинная девица!* (Ф.О.Абрамов)).

3. Безсполучникове складне речення зі з'ясувальними відношеннями між предикативними частинами, яке відображає мовлення героя і супроводжується значними паузами (*И думал Култыш: это скрытая от людей, но добрая душа родного человека оттаивала и прорастала травой* (В.П.Астафьев)).

4. Різноманітні конструкції з невласне-прямим мовленням (*Безъязычный, отпивая неслышными глотками чай, говорил о том, что все в отделе горюют и как недостает Сережи, ...* (Ю.В.Трифонов)).

Кодифікацію інтимізованих імпліцитних структур у прагматич-

ному аспекті здійснено через категорії модусу, диктуму і такі засоби взаємодії суб'єктивної й об'єктивної модальності, як:

1) опозиція часових характеристик предикатів (*Он встал и пошел, подчиняясь инстинктивному желанию - идти, идти!* (В.П. Астаф'єв));

2) вставні слова (*Весело насвистывая, шел он по тайге, следил за пометками на деревьях и думал о том, что, наверное, всякая таежная дорога начинается с затесей* (В.П. Астаф'єв));

3) конструкції з вигуками, синтаксично не пов'язаними з реченням (ініціална позиція) (*У дедушки на заимке я любил бывать. Ах, если бы заимка была ближе! Я бы ушел, скрылся* (В.П. Астаф'єв)).

Таким чином, для мови художньої прози ХХ ст. властивим є повне поєднання суб'єктивних планів автора і героя, що свідчить про імпліцитний характер засобів інтимізації. У цей період спостерігається якісне перетворення невластивого прямого мовлення у структурі художньої розповіді.

Кількісний розподіл інтимізованих функціонально-синтаксичних структур ХХ ст. звичайно пояснюється названими особливостями мови художньої прози: НФЄ - 107 од. (52%), висловлювання - 70 од. (34%), фраза - 17 од. (8%), текст - 11 од. (6%).

Загальні висновки містять підсумки проведеного дослідження.

У додатках подаються фрагменти текстів з інтимізованими функціонально-синтаксичними структурами, художніх творів російських письменників ХУІІІ- ХХ ст.

Основні положення дисертації викладено у таких публікаціях:

1. Типи імпліцитних функціонально-синтаксичних структур в українській мові (монологічне мовлення персонажів) // Про деякі актуальні питання української мови і методики її викладання в педвузі: Збірник статей. - Бердянськ, 1995. - С. 83-85.

2. Функционирование несобственно-прямой речи в прозе

А.С.Пушкина // Актуальні питання підготовки спеціалістів в педвузі: Тези доповідей і повідомлень на конференції викладачів та студентів Бердянськ. держ. пед.ін-ту.- Бердянськ, 1992.- С.4.

3. Синтаксические функции несобственно-прямой речи в языке прозы Л.М.Леонова// Актуальні питання підготовки спеціалістів в педвузі: Тези доповідей і повідомлень на конференції викладачів та студентів Бердянськ. держ.пед.ін-ту.-Бердянськ, 1992.- С.15.

4. Эксплицитные и имплицитные способы передачи речи персонажей в авторском повествовании// Філологічні нариси: Тези доповідей та повідомлень на науковій конференції викладачів. - Бердянськ, 1993.- С.21.

5. К вопросу о структуре несобственно-прямого высказывания (на примерах произведений русских классиков)// Актуальні питання слов'янської філології і педагогіки: Тези доповідей на науковій конференції Бердянськ. держ.пед.ін-ту.-Бердянськ, 1994.- С.25-26.

6. Засоби інтимізації в функціонально-синтаксичному аспекті// Актуальні питання слов'янського мовознавства: Матеріали міжнародної наукової конференції.- Черкаси,1995.- С.23-24.

7. Идеино-эстетическая функция несобственно-прямой речи в романе И.А.Гончарова "Обрыв" // Филологические очерки.- Бердянск: Бердянск.гос.пед.ин-т,1992.- 2с.- Рус.-Деп. в Укр.НИИ-ТИ.- N 173-УК 92.

* * *

Королева А.В. Типология интимизированных функционально-синтаксических структур в языке русской художественной прозы XVIII-XX ст.

Диссертация на соискание ученой степени кандидата филологических наук по специальности 10.02.02. - русский язык. Киевский университет имени Тараса Шевченко, Киев,1996.

В диссертации изучение интимизации в функционально-синтаксическом аспекте позволило установить типы коммуникативных структур (от текста до высказывания) в языке художественной прозы XVIII-XX ст. По функционально-семантическим параметрам произведен комплексный анализ интимизированных структур, которые характеризуют особенности языкового кода художественных произведений XVIII, XIX и XX ст. В результате исследования определен корпус названных структур, отражающий общие черты и изменения в строении художественного текста разных эпох развития русской художественной прозы.

Korolyova A.V. Typology of intimazing functionally-syntactic structures in language of art prose in XVIII-XX centuries.

Thesis for a master's degree of philological sciences in speciality 10.02.02 - the Russian language. Kiev University named after Taras Shevchenko, Kiev, 1996.

In thesis functionally-syntactic aspect of studying intimazation were established the types (from text to statement) of communicative structures in language of art prose in XVIII-XX centuries. According to functionally-semantic parameters complex analysis of intimazing structures were made which characterize the peculiarities of the language code of art works of XVIII, XIX and XX centuries. As a result, block of named structures was determined which reflects common features and changes in construction of the art text in different periods of developing Russian art prose.

Ключові слова: інтимізовані структури, функціонально-синтаксична позиція, мова і мовлення, художня проза, модальність і персональність, лінгвопрагматика.

А.В. Королюва

Подписано к печати 24.05.96 г. Формат 10x84 1/16

Объем 1,6 условных печатных листов.

Заказ №1837. Тираж 100 экз. Бесплатно.

размножено ГВЦ Минстата Украины ООП

447624

AB 34.959

AB 34.959